

עד רדתה; עד – ועד בכלל?

רב"ט, הרב ברכיה יוסף ארז – ביהמ"ד להלכות צבא'

- א. מבוא
- ב. מקור הדין
- ג. פיקוח נפש או ענג שבת
- ד. גדר מלחמה המותרת
- ה. נכרים שצרו על עיירות ישראל
- ו. מכשירי מלחמה
- ז. סיכום

א. מבוא

מאמר זה דן בשאלה האם כשהתורה התירה לצאת למלחמה ועבור כך לחלל שבת (בהיתר) מה גבולות – סייגי ההיתר, האם ההיתר מוגבל לפעולת הלחימה בלבד או שהוא כולל את ההכנות ללחימה, הצטיידות, זיווד, אימונים לקראת כניסה, פעילות משרדית הנצרכת לקיום הלחימה בצורה הנהוגה בצבא ועוד. האם חייל יכול לנהוג בשבת כבחול אף לצורך רווחתו ושמחת נפשו ועוד?

דרך הברור במאמר תחל בסוגיית המלחמה, בהיתר 'עד רדתה', ומתוך לימוד מקור זה, נצא לברור כללי בתורה: האם כשהתורה התירה איסור מסויים, ללא סייג מפורש בנושא, האם הוא הותר לגמרי, ללא סייגים והגבלות כלל, או שהתורה התירה היתר מוגבל, שניתן להשתמש בו רק כשאינן אפשרות לפעול אחרת, אך כל שישנה אפשרות לנהוג אחרת, אף במאמץ או בטרחה – אין להשתמש בהיתר, במהלך המאמר נסקור מספר סוגיות: היתר מכשירי מילה, דין 'עשה דוחה את לא תעשה', היתר מכשירי אוכל נפש, היתר עבודה בשבת, היתר הליכת עדי קידוש החודש בשבת והיתר 'טומאה הותרה בציבור'.

מטרת המאמר לחדד את הלומדים לעומק הסוגיה, למרחביה, ולליבונה כיאות. אין במאמר זה משום פסיקת הלכה למעשה.

1 מאמר זה התלבן בתחילת המלחמה, בעיון בסוגיה יחד עם הגר"ח שפרן שליט"א, שחלק על דברי והבנתו. לאחר בירור הסוגיה, הגר"ח שפרן הלך לגר"א וייס ושאלו על כך ולאחר, עיון בסוגיה הגר"א וייס פרסם שיעור בנושא 'דין מכשירין אם דוחים שבת', בפרשת בשלח התשפ"ד.

ב. מקור הדין

התורה² התיירה לצור על עיר 'עד רדתה':

"כי תצור אֶל עיר יָמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ... וּבְנִיתָ מְצוֹר עַל הָעִיר אֲשֶׁר הוּא עֹשֶׂה עִמָּךְ מִלְחָמָה עַד רְדֹתָה".

מכאן למדו חכמים³ שכל מלאכה המסייעת ללחימה - מותרת בשבת:

"תנו רבנן: אין צרין על עיירות של נכרים פחות משלשה ימים קודם לשבת, ואם התחילו - אין מפסיקין. וכן היה שמאי אומר: "עד רדתה" - אפילו בשבת".

מספר שאלות עולות בבירור היתר זה:

- א. על איזו מלחמה מדובר? האם דווקא מלחמת ישראל המוזכרת ברמב"ם? או אף כל מלחמה שיש בה מצווה או רשות? האם מדובר דווקא על מלחמה או על כל מצור?
- ב. מה היחס בין היתר 'עד רדתה' לפיקוח נפש רגיל?
- ג. מה היחס בין סוגיית 'עד רדתה' לסוגיית 'נכרים שצרו על עסקי קש ותבן'?
- ד. האם היתר 'עד רדתה' כולל מכשירין?

ג. פיקוח נפש או עונג שבת

יש לעיין: מה התחדש בהיתר 'עד רדתה', הרי פיקוח נפש דוחה כמעט את כל התורה כולה? הריב"ש⁴ הסביר שההיתר קיים אף כשאין סכנה:

"אבל יש בה התר אחד מיוחד, שאם התחילו אין מפסיקין ומחללין את השבת לכל צרכי המצור, ואפילו שלא מפני הסכנה, כמו שבא הקבלה 'עד רדתה' - ואפילו בשבת".

השפת אמת⁵ נקט כריב"ש⁶ והסביר שמניעת המצור גורמת לעיכוב בכיבוש:

"נראה דוודאי לא מיירי בדאיכא סכנה דאם כן למה לי קרא? ועל כרחך צריך לומר דמיירי היכי שידינו תקיפה, אלא שעל ידי ההפסק בשבת יתבטל הכיבוש, ואתי קרא לומר דהכיבוש דוחה שבת".

עולה שאע"פ שידינו תקיפה, מאחר שיתבטל הכיבוש - מותר לעשות את הנדרש עבור

2 דברים כ, יט-כ.
3 שבת יט ע"א.
4 הלכות מלכים פרק ה הלכה א.
5 עירובין מה ע"ב.
6 שו"ת הריב"ש סימן קא.
7 שבת שם.

שמירת רציפות המלחמה. ובכלל זה, לכאורה, הותר כל הנדרש עבור כך (הבאת תחמושת, הערכות, פעילות מבצעית הכלולה בגוף הלחימה, הכנה ושינוע מזון לחיילים, לנהגי המשאיות ועוד). אך שאר הפעילות, שאינה נדרשת להמשך הכיבוש - אינה כלולה בכך.

אולם בפשטות, הנחה זו הינה מחלוקת ראשונים:

כתב הטור⁸ לאחר דין הפלגה בספינה⁹:

"אין צרין במלחמת הרשות על עיירות של עכו"ם אלא אם כן התחילו ג' ימים קודם השבת, ואם התחילו - אין מפסיקין. אבל מלחמת מצוה - מתחילין אפילו בשבת".

והסביר הבית יוסף שם שדין זה נובע מעונג שבת:

"נלמד ממה שנתבאר בסימן שקודם זה דאע"ג דאין מפליגין בספינה פחות משלשה ימים קודם השבת משום ביטול עונג שבת - לדבר מצוה - מותר ומפורש הוא בירושלמי סוף פרק קמא דשבת (ה"ח) אין מקיפין על עיר של גוים פחות משלשה ימים קודם השבת הדא דתימא במלחמת הרשות אבל במלחמת חובה - אפילו בשבת שכן מצינו שלא נכבשה יריחו אלא בשבת".

ולפ"ז הסיק הפמ"ג¹⁰:

"כאן מיירי באין עושין מלאכה בשבת, רק לצור".

ולפי דבריו לא הותרו מלאכות מלחמה בשבת. אולם, בניגוד לדעת הטור הב"י והפמ"ג, הרמב"ם הביא את דין זה גם בהלכות פיקוח נפש¹¹:

"צרין על עיירות הגוים שלשה ימים קודם לשבת, ועושין עמהן מלחמה בכל יום ויום ואפילו בשבת עד שכובשין אותה ואף על פי שהיא מלחמת הרשות, מפי השמועה (חז"ל בספרי) למדו: "עד רדתה" - ואפילו בשבת ואין צריך לומר במלחמת מצוה, ולא כבש יהושע יריחו אלא בשבת".

מפשט לשון הרמב"ם נשמע שהתיר מלחמה כדרכה אלא שאם היא מלחמת רשות היתר השבת תלוי בתנאי שתתחיל ג' ימים קודם השבת. גם הדרישה שם טען (בדעת הטור והרמב"ם) שטעם איסור החלת המצור פחות מג' ימים קודם השבת הוא משום שיש חשש

8 אורח חיים סימן רמט.

9 סימן רמח.

10 משבצות זהב בהקדמה לסימן רמט.

11 פרק ב הלכה כה.

שיצטרך לעשות מלאכה כתוצאה מהמלחמה (וממנו נלמד שהיתר המלחמה במצוה או קודם ג' ימים הותר אף במידה ויצטרך לחלל שבת עבור זה):

"פחות מג' ימים (קודם השבת) אסור (להתחיל) לצור אפילו רוצין לפסוק (ממלחמה) בשבת משום צער או חשש מלחמה וק"ל, וכן משמע במיימוני (פ"ב הכ"ה)".

הב"ח שם דייק, מכך שהטור הביא הלכה זו למעשה, אע"פ שאינה נוהגת בימינו, שיש לה נפק"מ מעשית. בתחילת דבריו כתב שגדר ההיתר תלוי במחלוקת הראשונים בדין הפלגה בספינה: לדעת הרי"ף והרמב"ם, הסוברים שטעם האיסור הוא משום עונג שבת, ההיתר הוא היתר להצטער. אולם לדעת הרז"ה, אותו גם פסק השו"ע¹², טעם האיסור הוא משום שמכניס את עצמו למציאות בה יאלץ לחלל את השבת, ממילא ההיתר במלחמה הוא היתר לחלל שבת מפאת מפיקוח נפש.

אם כן, עולה שלשיטת הרמב"ם, הדרישה והב"ח (בהבנתו בדעת השו"ע) היתר המלחמה הוא היתר חילול שבת עבור הלחימה, שלא כדעת הטור, והפמ"ג בשו"ע. הוסיף הב"ח וכתב שם:

"עוד יש לפרש: דאף על גב דאין ישראל הולכים האידנא להלחם על העיירות היינו ישראל לבדם אבל שכיח דישראלים מתי מספר נמצאים בין אנשי המלחמה שהולכים על העיירות. וגם אלו הם בכלל זה ד'אין צרין' וכו' וכן למלחמת מצוה כגון שנשבו גוים וישראלים - מותר לילך עליהם עם הגוים אפילו בשבת דמלחמת מצוה היא להציל אחיהם".

דברים אלו אומרים דרשני: מסברא נראה שמלחמת מצווה קיימת במלוכה של מלך ישראל, בצבא ישראל, כשנלחמים בשבעת עממים לעזרת ישראל מיד צר ולא כל מלחמה¹³? ועוד עצם הגדרת המעשה כמלחמה, המותרת בשבת, מדין 'עד רדתה', כאשר המטרה היא לא לכבוש וכדו' אלא לפדות שבויים, בצבא גויים - שוודאי שלא מקפידים שם על שבת כלל - קשה ביותר?!

ניתן לתרץ שהב"ח סבר שגדר 'עד רדתה' אינו דין בהלכות 'מלחמת מצווה', אלא כל מלחמה שיש בה מצווה והיא מלחמת מצווה ומוגדרת מלחמת מצווה, ולכן הרמב"ם לא כתב הלכה

12 סימן רמט סעיף ד.

13 רמב"ם הלכות מלכים פרק ה.

זו בהלכות מלחמה אלא בהלכות שבת, וכדין גוים שצרו¹⁴. אך כאמור, הרמב"ם הזכיר הלכה זו גם בהלכות מלחמה¹⁵ וההגיון הפשוט שלי להתנות מלחמה בתנאיה. ולפי זה התברר לנו שישנן ג' שיטות בהבנת ההיתר: א. היתר מלחמה (פשוט הרמב"ם, ריב"ש). ב. היתר מיעוט עונג שבת (טור, ב"י). ג. היתר פיקוח נפש (ב"ח).

ד. גדר מלחמה המותרת

הרמב"ם¹⁶ הגדיר בכלל מלחמת מצווה את הצלת ישראל מיד צר. אחרוני זמננו נחלקו האם שייכת בזמננו מלחמת מצווה כשאין מלך, אורים ותומים ועוד¹⁷, למעשה רבים נוקטים כדעת הגראי"ה קוק והגר"י הרצוג שמלחמות ישראל הינן מלחמות מצווה. לשיטה זו, יש מקום להיתר אף פעולות הגנה, בעתות הסלמה, כדרכם בחול, וכך כתב הרב גורן¹⁸ אך צמצם היתר זה למעשה¹⁹.

ה. נכרים שצרו על עיירות ישראל

בפיקוח נפש יש צורך שהחולה יהיה בפנינו והיתר חילול השבת הוא בכדי צורכו ולא יותר (היתר לקחת גרוגרת אחת ולא שתיים) אולם היתר המלחמה הינו היתר לנהל את המערכה כסדרה ללא צורך בשינוי.

הגמרא²⁰ עוסקת בהיתר להילחם עם נכרים שצרו על עיירות ישראל על עסקי נפשות:

"אמר רב יהודה אמר רב: נכרים שצרו על עיירות ישראל – אין יוצאין עליהם בכלי זיינן, ואין מחללין עליהן את השבת. תניא נמי הכי: נכרים שצרו וכו'. במה דברים אמורים – כשבאו על עסקי ממון. אבל באו על עסקי נפשות – יוצאין עליהן בכלי זיינן, ומחללין עליהן את השבת. ובעיר הסמוכה לספר, אפילו לא באו על עסקי נפשות אלא על עסקי תבן וקש – יוצאין עליהן בכלי זיינן, ומחללין עליהן את השבת".

14 עירובין מה ע"א וברמב"ם פרק ב הלכה כג כתב שיש מצווה לבוא ולהילחם. וראה עוד בשו"ת לבושי מרדכי אר"ח תנינא יז.

15 הלכות מלכים פרק ו הלכה יא.

16 הלכות מלכים פרק ה הלכה א.

17 ראה שו"ת משפט כהן סימן קמג אות ט, היכל יצחק אר"ח סימן לז.

18 משיב מלחמה א, עמ' צז-ח. וכתב הרב אבידן (שבת ומועד בצה"ל, טו) שאף גוים שצרו על עסקי קש ותבן בכלל מלחמת מצווה שכן כל דבר הנצרך לחיוניות הלאומית נחשב למלחמת מצווה.

19 שם, עמ' רכה-י.

20 עירובין מה ע"א.

רש"י²¹ הסביר את סיבת ההיתר בספר :

"ש מא ילכדוה ומשמ תהא נוחה הארץ ליכבש לפניהם".

אולם השו"ע²² והרמב"ם²³ לא נימקו טעם זה :

"עכו"ם שצרו על עיירות ישראל... באו על עסקי נפשות, ואפ"י סתם - יוצאים עליהם בכלי זיין ומחללין עליהם את השבת; ובעיר הסמוכה לספר, אפילו לא באו אלא על עסקי תבן וקש מחללין עליהם את השבת. הגה: ואפילו לא באו עדיין אלא רוצים לבא".

והרבה פוסקים הגדירו את כל ארץ ישראל בימינו כעיר הסמוכה לספר²⁴, שכן הערכים הפורעים מצויים בנינו. ולפ"ז מותר אף לצאת כנגדם (כפסק הרמ"א).

מה היחס בין שתי הסוגיות?

הרב גורן²⁵ חילק שזה במלחמה וזה בבט"ש: בבט"ש יש לבצע הדברים בדרך היתר כמה שניתן, ובמלחמה מותר אף כדרך חול ואין צורך לעשות את הדברים בדרך היתר.

אולם הרמ"צ נריה זצ"ל²⁶ השווה את שתי הסוגיות (עפ"ד האו"ז שהובא ברמ"א) ונקט שגדר ההיתר במלחמה הוא כפי הנצרך מדין פיקוח נפש רגיל, אלא שיש להעריך למתקפה בשבת מפני אויבים ה'רוצים לבוא'. ולפי זה בעירובין יש אומדנא ברורה כיצד יתקפו, ולמה יזדקקו עבור חילול שבת, אך במלחמה אין אומדנא ברורה ומותר לצורכי פיקוח נפש, שייתכן שיזדקקו להם אע"פ שאינם יודעים שיזדקקו להם בוודאות:

"בשעת מלחמה גם במקום שאין המצב של פקו"נ סמוך ונראה וסלקא דעתך יפסיקו את המלחמה ולא יחללו את השבת בא הכתוב ללמדנו שאם התחילו אין מפסיקין וממשיכין המלחמה עד רדתה ואפילו בשבת גם בשעה שאין סכנה ישירה נשקפת שכן מצב חרום כזה נושא בחובו סכנות מרובות לרבים ואי אפשר לחזות מראש את התפתחותו שהרי אפשר שהאויב ינצל את ההפסקה להתארגנות מחדש או להחשת תגבורת וכדומה".

21 שם ד"ה לספר.

22 סימן שכט סעיף ו.

23 פרק ב הלכה כג.

24 ראה ילקוט יוסף שבת ד וניכר שסבר שנובע מדין פיקוח נפש, וביביע אומר ה, יו"ד כג, א. ובציץ אליעזר ג, ט פרק ב.

25 משיב מלחמה שם.

26 מלחמות שבת יב-טו.

ראיית הגרמ"צ נריה מדברי הרדב"ז²⁷ שהסביר שהיתר מאכלות אסורות הוא מדין פיקוח נפש כללי שאם ילכו לחפש אוכל יסתכנו. ראייה נוספת היא מהרמב"ם שהביא דין 'עד רדתה' בהל' פיקוח נפש בפרק ג'²⁸. כמו כן, כהמשך שיטת הרז"ה (שהוזכרה לעיל), המחשבה היא שיש סיכוי שיכבשו את העיר תוך שלושה ימים²⁹.

1. מכשירי מלחמה

מכאן ניגש לגוף הסוגיה: האם במלחמה דברים שניתן לעשות בהיתר ובאיסור האם ניתן לעשות באיסור? האם כשהתורה התירה לערוך מלחמה היא התירה אף את פעילות כלל המערכת הצבאיות?

לפ"ד הגרמ"צ נריה ועוד, אין מקום להיתר מיוחד במלחמה. אולם לדעת הגר"ש גורן ודעימיה, יש היתר מיוחד במלחמה המרחיב את פיקוח נפש הרגיל לכלל צורכי הצבא. האם צריך לעשות המלאכות הנדרשות לכך בשינוי? כשהתורה התירה היתר מסויים, לדוגמה 'עד רדתה', האם היא התירה אותו היתר גורף, לכתחילה 'שבת כחול' למכשיריו ולכל צרכיו או לא?

לביור שאלה זו נסקור מספר סוגיות: (1) מכשירי מילה לעומת יבוא עשה וידחה את לא תעשה. (2) מכשירי אוכל נפש. (3) עבודה שהותרה בשבת. (4) מכשירי הליכה לקידוש החודש. (5) עשה דוחה לא תעשה. (6) טומאה הותרה בציבור.

1. דין מכשירי מילה ו'יבוא עשה וידחה את לא תעשה':

נחלקו התנאים³⁰ האם מותר להכין כלי מילה לצורך מילה בשבת:

"משנה. רבי אליעזר אומר: אם לא הביא כלי מערב שבת – מביאו בשבת מגולה. ובסכנה מכסהו על פי עדים. ועוד אמר רבי אליעזר: כורתים עצים לעשות פחמין לעשות (כלי) ברזל. כלל אמר רבי עקיבא: כל מלאכה שאפשר לעשותה מערב שבת – אינה דוחה את השבת, (ומילה) שאי אפשר לעשותה מערב שבת – דוחה את השבת."

רבי אליעזר למד את ההיתר לעשיית מכשירי מילה בשבת מהפסוק 'וביום השמיני ימול בשור עורלתו' – היתר ברית גופה נלמד מהלכה למשה מסיני, וריבוי הפסוק מתיר מכשירי מילה.

27 הלכות מלכים פרק ח הלכה א.

28 ויש מקום להעיר שהרמב"ם בהלכות מלכים (פרק ו הלכה יא) השווה חול לשבת: "עושין עמהם מלחמה בכל יום ויום ואפילו בשבת", אך אינו מוכרח.

29 וכמוהו פסקו רבים: רדב"ז ד, קמט-קעז, רבינו הלל, בעל המאור, מאירי, מהר"ל בגור אריה.

30 שבת קל ע"א.

בגמרא טען רבי חייא בר אבא, שלא לכל אמר רבי אליעזר מכשירי מילה דוחין את השבת. והוכיח דבריו משתי הלחם, סוכה, שבעת המינים, שופר ומצה. לאחר ראיותיו שואלת הגמרא: מניין למדו ר"א וחכמים שמילה דוחה את השבת?

"אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: לא לכל אמר רבי אליעזר מכשירי מצוה דוחין את השבת... (אמר מר:) מילה וכל מכשיריה דוחין את השבת, דברי רבי אליעזר מנא ליה לרבי אליעזר הא? ...דאמר קרא: "וביום השמיני ימול בשר ערלתו" - ואפילו בשבת. (רש"י: ומילה גופה דדחיא שבת... הלכה למשה מסיני, אייתר ליה 'ביום' - למכשיריה) וליכתוב רחמנא במילה, וליתו הנך וליגמור מיניה! - משום דאיכא למיפרך: מה למילה שכן נכרתו עליה שלש עשרה בריתות. עד כאן לא פליגי רבנן עליה אלא במכשירי מילה, אבל מילה גופה - דברי הכל דוחה שבת. מנלן? אמר עולא: הלכה. וכן אמר רבי יצחק: הלכה".

אם כן, גם רבי אליעזר נצרך במילה להלכה ובמכשיריה לפסוק ומכך נלמד שאין מקום להתיר מכשירים ללא פסוק.

חל איסור לחתוך את הצרעת מהגוף. הגמרא³¹ דנה כיצד יש למול תינוק עם צרעת במקום הערלה ומציעה פתרון:

"אמר רב מרשיא: באומר אבי הבן לקוץ בהרת דבנו הוא קא מתכוין. ואי איכא אחר - ליעביד אחר, דאמר רבי שמעון בן לקיש: כל מקום שאתה מוצא עשה ולא תעשה, אם אתה יכול לקיים שניהם - מוטב, ואם לאו - יבא עשה וידחה לא תעשה! - דליכא אחר"³².

סברת ריש לקיש נובעת מכך שבהינתן פתרון נורמאלי אחר שבאמצעותו לא תהיה 'התנגשות' בין העשה ללא תעשה, אין לעשות את האיסור. המפרשים דנו מה היחס בין שתי הסוגיות - האם רבי אליעזר אינו סובר שאם אתה יכול לקיים שניהם מוטב?

31 שם קלג ע"א.

32 האם כשמל האב עבר על איסור תורה? באה"ל סימן רעח מסתפק שבפירוש המשניות לרמב"ם כתב שחייב. ואפ"ל שדווקא הוא ס"ל הכי דס"ל כר"י דמשאצל"ג חייב אך לדידן דס"ל כר"ש שרי. מאירי סובר שפטור. ובשש"כ (פרק לב ס"ק כ, פה, פז, פח) תירץ שבסימן רעח א"צ כלל לכבות את הנר ולכן היה מצופה שלא יכבה את הנר כלל. אך בשאר פיקוח נפש וכדו' כשהתכוון להתיר ויצא איסור לא חייב חטאת. וכ"כ שו"ת מהרש"ג, ובחידושי ר' פרחיה על פירוש המשניות לרמב"ם.

הרשב"א³³ הקשה:

"קשה לרשב"א: הא אמרינן לקמן בפירקין (דף קלג ע"א) כל מקום שאתה מוצא עשה ולא תעשה אם אתה יכול לקיים את שניהם מוטב כו' והכא כיון דאפשר לקיים את שניהם להביאו דרך גגות וחצירות וקרפופות אמאי יביאו אותו דרך רה"ר?"

אולם הקרן אורה שם דן בכך ומתרץ ששאלה זו תלויה בשאלה האם היתר זה הינו לכתחילה או בדיעבד:

"נראה ליישב דהא דריש לקיש לא איתמר אלא היכא דהדבר הוא מחמת דיחוי, ואם כן היכא דאפשר לקיים שניהם מוטב לקיים שניהם, אבל לר' אליעזר דמתיר אפילו מכשירין שאפשר לעשותן מערב שבת על כרחך התיירא הוא ולא דיחוי, דהא במכשירין אכתי לא עביד מצוה, ואמאי ידחה שבת, ועוד נראה דמן התורה לר' אליעזר דאפילו בלא שכח מותר לעשות כל המכשירין בכל המצות שהתיר ר' אליעזר בשבת, דלא מסתבר לומר דהתורה לא התירה אלא בשכח, ואם כן כיון דהותרה מצוה זו בשבת ע"כ אין צריך לחזור אהיתירא, אבל לר' עקיבא דלא הותרו מכשירין כלל ואפילו אי אפשר לעשותן מערב שבת, כגון שלא נמצא ברזל מערב שבת כיון דמכשיריו אין זמנן בשבת עיקר מילה גם כן אינה אלא דחוייה ולא הותרה... לר' אליעזר התיירא הוא אלמא דהותרה שבת אצל מצות אפילו באפשר לעשותן מערב שבת, הכי נמי בכל המצות".

אם כן, לדעת הקרן אורה לרבי אליעזר הויה הותרה לכתחילה – כולל מכשירים. ולא קשה קושיית התוס'. ויש לעיין במה נחלקו המפרשים וראה בהערה³⁴. אומנם ר"א מתיר רק מה שקשור לעצם הבאת הסכין וכדו' ולא דברים אחרים, שאינם קשורים. להלכה במילה מכשירים אסורים, כדעת חכמים, אולם יישנם יוצאי דופן נוספים, שיתבארו בהמשך.

2. מכשירי אוכל נפש

הגמרא³⁵ דנה האם מותר לטפל במכשירי אוכל נפש ביום טוב, ומעלה שזה מחלוקת רבי יהודה וחכמים:

33 מבעלי התוס', תוס' שם ד"ה שלא ברצון.

34 ראה בקובץ שיעורים (ב, מ) שחילק בדין היטמאות כהן למת מצווה שהתורה לא אסרה לכהן להיטמא למת מצווה ולפ"ז נאמר גם כאן שהתורה לא אסרה בשבת עבור ברית להכין את צורכי המילה כדרכם לפ"ד הקרן אורה, אולם לרשב"א דברי ר"ל שאפשר לקיים את שניהם פשוט שגם ר"א יודה בהם ואין בהם חולק. וראה בבית יוסף (או"ח סימן יא) שנקט בפשטות איסור זה לדינא בפוסקים רבים.

35 ביצה כח ע"א.

"ואמר רב יוסף: סכין שעמדה - מותר לחדדה ביום טוב. והני מילי - הוא דפסקא אגב דוחקא. דרש רב חסדא ואיתימא רב יוסף: אחד סכין שנפגמה, ואחד שפוד שנרצם, ואחד גריפת תנור וכירים ביום טוב - באנו למחלוקת רבי יהודה ורבנן. דתניא: אין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד, רבי יהודה מתיר אף מכשירי אוכל נפש. מאי טעמא דתנא קמא? אמר קרא: "הוא לבדו יעשה לכם", הוא - ולא מכשיריו. ורבי יהודה: אמר קרא לכם - לכם - לכל צרכיכם. ותנא קמא, הא כתיב לכם! - אמר לך: ההוא לכם - ולא לנכרים. - ואידך נמי, הא כתיב הוא! - אמר לך: כתיב הוא, וכתיב לכם. ולא קשיא: כאן - במכשירין שאפשר לעשותן מערב יום טוב, כאן - במכשירין שאי אפשר לעשותן מערב יום טוב".

רוב הראשונים (רי"ף, רא"ש דלא כרמב"ם) פסקו כרב יהודה שמכשירין שאי אפשר לעשותן מערב יו"ט מותר לעשותן ביו"ט. וכן פסק השו"ע פעמיים³⁶ והמתקן מכשירין שהיה אפשר לעשותן מערב יו"ט עובר על איסור תורה³⁷. משמע בגמרא שדווקא מפני שיש מיעוט הממעט מכשירין שניתן לעשותן אין ללומדם³⁸.

3. עבודה שהותרה בשבת

ביחס להבדל בין היתר מכשירי יו"ט למכשירי עבודה במקדש דייקו חלק מהמפרשים במכילתא³⁹:

"ויקהל משה וגו'. למה נאמרה פרשה זו? לפי שהוא אומר (שמות כה, ח) "ועשו לי מקדש", שומע אני בין בחול בין בשבת, ומה אני מקיים "מחלליה מות יומת" - בשאר כל מלאכות חוץ ממלאכת המשכן; ומה אני מקיים, "ועשו לי מקדש" - בשאר כל הימים חוץ מן השבת, או אף בשבת? והדין נותן: ומה עבודה שאינה באה אלא מכח המכשירין (על ידי הסכין וכד') הרי היא דוחה שבת, מכשירי עבודה שאין עבודה באה אלא מכחן, אינו דין שידחו את השבת, כגון שניטלה קרנו של מזבח או שנפגמה הסכין, שומע אני יתקנם בשבת, תלמוד לומר: ויקהל משה - בחול ולא בשבת".

עצם דרך הלימוד במכילתא לא פשוט, אך ניכר שכדי ללמוד שיש איסור במכשירי עבודה

36 או"ח סימן תצה סעיף א; סימן תקט סעיף א וראה בבאה"ל שם ד"ה אותו.

37 משנה ברורה בהקדמה לסימן תקט.

38 וי"ל כיצד ר"י המקל במכשירין ביו"ט חולק על רבו, ר"ע שאסר מכשירי מילה? וראה בשיעור של הגר"א וייס שם שחילק ביניהם: ביו"ט המטרה היא שהותרה אך במילה המעשה הוא שהותר. ולפ"ז סבר ר"י שמאחר שהמטרה הותרה - הותרו כל מכשיריה וה"ה במלחמה.

39 דרבי ישמעאל ויקהל, שבת א.

צריך פסוק מפורש. שההגיון הפשוט הוא, שמאחר שהתירה התורה עבודת המקדש – התירה אף לעשות כל צרכיו ועניניו. הזית רענן שם (לבעל המגן אברהם) מברר באילו מקומות נדרש פסוק לרבות מכשירין ובאילו לא? ומה היחס בין עבודת המשכן למכשירי אוכל נפש ביו"ט:

"ת"ל ויקהל משה בחול ולא בשבת. פירוש: מדהקדים להם אזהרת שבת למלאכת המשכן שמע מינה שלא דחי שבת כמ"ש רש"י, ואם תאמר: למה לי קרא? נימא אוכל נפש תוכיח דדחי יום טוב, ומכשירי אוכל נפש לא דחי יו"ט? ויש לומר דסבירא ליה כרבי יהודה דמכשירין דחי יו"ט... ואם תאמר גם לרבי יהודה קשה: למה לי קרא ד'לכם' – נילף מקל וחומר? ויש לומר: מדכתיב 'הוא' – מיעוטא איצטריך 'לכם', ועוד יש לומר דאף לרבנן אין ראייה (ממכשירי יו"ט): דשמחת יו"ט רשות ועבודה מצווה".

אם כן, הזית רענן מתרץ שני תירוצים: א. ביו"ט יש מיעוט מיוחד. ב. יש חילוק עקרוני בין יו"ט לעבודה: מצווה או רשות – בהיתר שהוא רשות התורה תתיר פחות מהיתר שהוא עבודה. לפ"ז במלחמה, בה אין מיעוט מיוחד והינה עבודה של מלחמת מצווה, וודאי שהותרו כל מכשיריה ועכ"פ מה שלא יכל לעשות מערב שבת.

4. מכשירי הליכה לקידוש החודש

במשנה⁴⁰ מצאנו שמחללים שבת ומכשירים עבור הליכה לקידוש החודש:

"מי שראה את החדש ואינו יכול להלך מוליכין אותו על החמור אפילו במטה ואם צודה להם לוקחין בידם מקלות, ואם היתה דרך רחוקה לוקחין בידם מזונות, שעל מהלך לילה ויום מחללין את השבת ויוצאין לעדות החדש שנאמר (ויקרא כ"ג): אלה מועדי ה' אשר תקראו אותם במועדם".

התירו"ט שם כתב לחלק בין מילה, שלא התירו מכשיריה, לקידוש החודש שהתירו מכשיריו:

"אותו – דאף על גב דיחיד הוא מחלל השבת שמא יצטרף עם אחר... ומה שהקשה המפרש להלכות קידוש החודש דהאיך מחללין על הספק? והא תנן: 'נולד בין השמשות – נמול לתשעה'... תירץ רמ"י ז"ל דתקון מועדות שאני תדע שהרי מכשירי מילה אין דוחין והכא אפי' מכשירין דוחין, כגון להרכיב החולה וכו' וליקח מזונות וכלי זיין והכל משום תקנת המועדות ע"כ... וטעמא רבה איבא לחלק דזוהי מצוה על כל ישראל בכללן כאחת. והמילה עכשיו בשעת הדחייה אינה אלא מפני יחיד הנימול ועוד שהיא תוכל להתקיים למחרתו".

הרמב"ם⁴¹ פסק הלכה זו. הפני יהושע⁴² סבר שההיתר לעדים תקף לאיסורי מחמר בלבד, שאינם אלא מכשירין. אולם הדברי ירמיהו⁴³ הסביר שהעדים נחשבים כגוף המצווה ולא כמכשירין ונקט שההיתר הוא אף לאיסור תורה:

"בפני יהושע... הקשה דבפסח ומילה אין מכשירין [דוחים] ובאפשר לקיים שניהם ובליכא בעידנא אין דוחה שבת ואמאי לא ילפינן מכאן דעשה על הבי"ד והעדים כמכשירין דמי ואפשר לקדש למחר? וכתב על זה... כולה סוגיא אינה אלא בלאו דמחמר... וגם בטורי אבן... דדוחק לומר דדוקא שבות התירו עיין שם. והנה ביותר שייך לומר דרק שבות התירו ולמודא ממקרא אסמכתא כדמצינו בכמה דוכתי מלומר דהוי למודא ממש ודוחה מלאכה דאורייתא... אלא דלאו בעידנא ומכשירין באפשר לקיים שניהם אין לחלק בין מחמר לשאר מלאכות. ובאמת האי שכתב בפנ"י דעדים כמכשירין דמצווה על הבי"ד מ"מ במצות קידוש החודש קבלת עדים ואמירת מקודש מבי"ד והוי מגוף המצווה... אמנם מאי דאיתא 'לוקחין בידם מזונות' וכו' – הוצאה מרשות לרשות מלאכה דאורייתא! ? וזה ודאי דוחק לפרש דדוקא ברשות אחת דאם כן אשמעינן לומר דמשום כרמלית אין לחוש 'דברה"ר ד' אמות ברה"ר הילכתא גמירי מדאורייתא' וכל זה בלתי נראה! ועל זה כיון הטורי אבן שכתב דדוחק לפרש דדוקא בשבות התירו וי"ל דמשום דמצינו העמידו דבריהם במקום עשה בהזאה ואזמל וכו' קמ"ל בקדוש החודש העמידו על דבר תורה לחלל בשבות"⁴⁴ ומפרש דרכי החילול המצויים בקידוש החודש בהליכות העדים ואפי' על ספק עיכוב לחלל השבת"⁴⁵.

הגר"ח קנייבסקי זצ"ל⁴⁶ נקט שלדעת הרמב"ם הותר אף איסור תורה, אך ההיתר הוא היתר מקומי רק למכשירין שאי אפשר היה לעשותן מער"ש⁴⁷:

"וכל מקום שנאמר 'מועד' דוחה את השבת, אע"ג דמועד לא נאמר אלא על קריאת המועד ולא על העדים שבאים לו, צריך לומר דקריאת המועד אין שייך בו חילול שבת ע"כ אתי להכשר המצווה ובזה מיושב מה שהעיר הלבוש

41 הלכות קידוש החודש פרק ג הלכה ד.

42 ראש השנה שם.

43 על הרמב"ם שם.

44 לענ"ד כוונתו לאיסורי תורה, שאי לאו הכי מה תירוצו? וראה עוד בשקל הקודש קידוש החודש ג, ס"ק ט בשער הציון ס"ק ז שהביא כמה מפרשים שהסבירו כן למעשה.

45 וראה עוד במנחת שלמה א, ז אות ג שהקל במכשירי פיקוח נפש מדין קידוש החודש.

46 שקל הקודש ס"ק ט.

47 שם, ביאור הלכה ד"ה וכל מקום.

דהא בכל מקום מכשירי מצוה אין דוחין שבת ולמה כאן דוחין? דשאני הכא דכל הפסוק קאי רק על המכשירין... אבל באמת קיימא לן דכל מכשירין מקרי אפשר לעשותן מבעוד יום... אבל מסתברא דכיון דאי אפשר אף פעם לידע מזה מקודם ולא שייך שכל ישראל יצאו לירושלים וגם אין ראייה שבירושלים יראו את הלבנה כמו בעירם וא"כ בודאי הוי מכשירין שאי אפשר לעשותן מבעוד יום ודוחה את השבת".

אם כן, הותר איסור תורה אף לצורך הבאת המכירים את העדים (שהוא תקנה דרבנן, אך לאחר שתוקנה תקנה זו – כיון שלא יקבלו העדים בלעדיה, הרי שהיא כגוף עדות החודש⁴⁸ ודוחה שבת). ניתן להסביר שנחלקו התיו"ט והאחרונים האם היתר זה הינו כללי למצוות כלל ישראליות או פרטי לקידוש החודש?

5. עשה דוחה לא תעשה

הגמרא⁴⁹ מבררת את גדר ההיתר של עשה דוחה לא תעשה, ובמהלך דיונה דנה בהיתר חילול שבת להריגת מחויב מיתת ב"ד שלדעת רבי נתן שאמר שהבערה לחלק יצאה ומיעטה הדלקת פתילה וחימום עופרת להריגת המחויב הריגה בבית דין. התוספות⁵⁰ הבינו שאומנם הבערה מועטה, אחר שהיא מכשירי מצווה, אבל עצם מעשה ההריגה שהוא מעשה המצווה עצמו, לא מועט. אם כן, מדוע לא להרוג המחויב בשבת⁵¹?

"ואם תאמר: נהי דהבערה דבישול פתילה לא דחיא שבת, דהוי הכשר מצוה, רציחה עצמה כשנתבשלה הפתילה מאתמול או חנק וסייף תדחה שבת מטעם מה לי חומרא רבה מה לי חומרא זוטא? ... וי"ל דבכל דוכתין משוינן מכשירי מצוה שאי אפשר לעשותה מע"ש כמצוה עצמה כדתנן בפרק רבי אליעזר דמילה (שבת קל ע"א ושם) אם לא הביא ובפסחים פ' אלו דברים (דף סט ע"ב) כלל אמר רבי עקיבא כו' והכא באי אפשר לעשות הפתילה מע"ש מדאצטריך קרא למעוטי".

יוצא שבכל מקום משויים מכשירי מצווה שאי אפשר לעשותם מבעוד יום כמצווה עצמה.

48 וראה עוד באגרות משה (או"ח ב, יא) שכתב שאין הכרח לומר שעדי העדים הינם מגוף המצווה אלא הם חידוש מיוחד בתורה. אולם לא רצה להתיר בפשטות מדין מכשירין. והגר"א וייס (שם) ג"כ לא נטה לכך אלא סבר שמאחר וקידוש החודש עצמו אינו כרוך בחילול שבת, מובן שכשהתורה התירה לחלל היא התירה זאת עבור הליכת העדים.

49 יבמות ו ע"ב.

50 שם ד"ה טעמא.

51 וראה עוד בתוספות (פסחים עה ע"א ד"ה למעוטי) ובצל"ח שם, ובהערות הגרי"ש אלישיב שם ובדף סו ע"ב שחלק עליו.

ולפי זה נאמר שאף במצוות המלחמה: דברים שאי אפשר לעשותם מבעוד יום - מותר לעשותם בשבת.

אולם במידה ויכלו אך לא ביצעו את המלאכה מערב שבת, אך לולא שתבוצע לא יהיה ניתן להמשיך בלחימה, לכאורה אין כאן היתר מדין 'עשה דוחה לא תעשה' אלא רק מדין פיקוח נפש. ולפ"ז יעשו המלאכה בשינוי או בדרכים אחרים, אחר שהתורה לא התירה זאת במלחמה.

ובכלל ההיתר לערוך מלחמה, לעניות דעתי, כלולים גם דברים שלא היה ניתן לעשותם מער"ש ונצרכים למלחמה בסידור צרכיה, רשימות והכנות נוספות שהינם בכלל מכשירים, כל מעשה שבדרך כלל נעשה כחלק מההתארגנות ללחימה מותר מאחר והוא חלק מגוף מעשה המצוה הוא מותר כמלחמה⁵².

6. טומאה הותרה בציבור

ביומא⁵³ נחלקו האמוראים האם טומאה הותרה או דחוייה:

"איתמר: טומאת המת, רב נחמן אמר: הותרה היא בציבור, ורב ששת אמר: דחוייה היא בציבור. היכא דאיכא טמאין וטהורין בההוא בית אב - כולי עלמא לא פליגי דטהורין עבדי, טמאין לא עבדי. כי פליגי - לאהדורי ולא תויי טהורין מבית אב אחרינא. רב נחמן אמר: היתר היא בציבור, ולא מהדרינן. ורב ששת אמר: דחוייה היא בציבור, ומהדרינן. איכא דאמרי: אפילו היכא דאיכא טהורין וטמאין בההוא בית אב פליגי רב נחמן ואמר, עבדי נמי טמאין, דכל טומאת מת בציבור - רחמנא שרייה".

עולה שנחלקו הלשונות לרב נחמן האם נתיר לכהנים טמאים לעבוד, אע"פ שיש כהנים אחרים טהורים, באותו בית אב. וצריך עיון: כמה נחלקו? בהווה אמינא יש מקום להבין שנחלקו בגדר ה'הותרה' - האם הותרה בכלל או באופן ממוקד לאותה משמרת. אבל מסברא קשה לומר כך שכן אם התורה לא הייתה מתירתה, היא לא היתה מותרת גם לאותו בית אב. הגבורת ארי שם הסביר:

"נראה לי דזה אינו אלא מדרבנן למאן דאמר הותרה דודאי מן התורה אין סברא לחלק בין ההוא בית אב לבית אב אחר. והא דמסיים בתר לישנא בתרא ד'כל טומאת מת בציבור רחמנא שריא' אלישנא קמא נמי קאי אלא דנטר

52 וראה עוד בשו"ת עטרת חכמים (פרנקל) א, או"ח ד שחידש שבמידה והיה ניתן לעשות המלאכה מערב שבת אע"פ שהתירה אותה התורה בפיקוח נפש וכדו' אין היא מותרת כדין 'הותרה' אלא כדין 'דחוייה'. ובשיעור הגר"א וייס האריך לדחותו.

הגמרא עד דמסיים לפרש דברי רב נחמן והדר יהיב טעמא אליבא דתרתיה לישני⁵⁴."

הרמב"ם⁵⁵ פסק שטומאה דחוויה בציבור⁵⁶, כדברי רב ששת. אך בעיקרון, נשארה דרך הלימוד של רב נחמן שאומר שההותרה הינו היתר גורף (שמסויג באיסור דרבנן, לחד לישנא). האחרונים שאלו מדוע הרמב"ם פסק ששבת דחוויה היא מפני פיקוח נפש וכן טומאה דחוויה מפני עבודה (בגמרא הנ"ל) ואילו לגבי קורבנות שבת הותרה. הגרז"נ גולדברג זצ"ל⁵⁷ הסביר כך:

"מה שנא שבת מטומאה ששבת הותרה ואילו טומאה רק דחוויה, והרי שניהם נלמדים מ"במועדו" ואפילו בשבת, "מועדו" ואפילו בטומאה... ואיך ייתכן ש"מועדו אפילו בשבת" בא להתיר ו"מועדו אפילו בטומאה" בא לדחות? ונראה ליישב: שאף ששבת וטומאה נדרש מ"מועדו" שבא לומר שדוחה קורבן לשבת ולטומאה אבל מאחר שנלמד שקרבן דוחה שבת – ממילא הותרה שבת. אכן כל זה בשבת, אבל טומאה אינה היתר אף שנדחת. וטעם החילוק: בשבת כיוון שהתורה ציוותה להקריב תמיד ושידחה – הרי כך מצוותו של תמיד, וממילא שהותרה השבת. אבל טומאה, שאין מצוותו בכך להקריב בטומאה, אלא במקרה שקרה שהציבור או הכהנים טמאים – בזה אף שגילתה תורה שדוחה לטומאה, לא נעשה היתר..."

לפי זה מתרץ הגרז"ן שמילה דומה לקורבנות כיון שמצוותו בכך למול בשבת אך פיקוח נפש (לפי הרמב"ם) הוא דחוויה בגלל שפיקוח נפש הוא מקרי, כטומאה, ואינו מקרה 'צפוי'. ולפי זה נחדש שהוא הדין ב'עד רדתה' – אפילו בשבת שהתירה התורה, אפילו למ"ד שההיתר הוא משום פיקוח נפש (ע"פ הרדב"ז) היתר זה בגדר 'הותרה', מאחר שהתירה התורה מלחמה היא התירה לעשותה כדרכה כקורבנות.

אמנם יש להעיר על זה, שכן מה שהותר בקורבנות הוא היתר של 'הותרה' שהינו מוגבל שכן לא הותר להוריד מהקורבן את היבלת, אלא לעשות את כל תהליך השחיטה, ההפשטה, מתן הדמים וכדו'. כלומר ההיתר ניתן דווקא לפעולות המצוות שלא ניתן היה לעשותם מבעוד יום (וכדלעיל) אך דברים שהיו צריכים להעשות מבעוד יום ואינם בסדר הפעולות הרגיל.

54 אולם היו שחלקו על הגבורת ארי שם, ראה חזון איש קדשים ב, ב.

55 הלכות ביאת מקדש פרק ד הלכה טו.

56 וראה באורך בשו"ת שאגת אריה לח.

57 אורות עציון יא, עמ' 14.

אך דברים שהינם בסדר הפעולות הרגיל, ולא ניתן היה לעשותם מבעוד יום - וודאי שניתן לעשותם בשבת.

ז. סיכום

נחלקו הפוסקים בהיתר המלחמה האם ההיתר מתיר את כלל המלאכות - עד רדתה⁵⁸. מתיר היתרי פיקוח נפש רגילים⁵⁹ או מתיר רק מיעוט עונג שבת⁶⁰. במכלול הסוגיות מהם למדנו את דרך לימוד ההיתר ראינו בכמה מקומות היתר לחלל שבת עבור מכשירים: במילה לדעת רבי אליעזר. במכשירי אוכל נפש שלא יכל לעשותם מערב שבת. במכשירי הליכה לקידוש החודש. בסוגית 'עשה דוחה לא תעשה' ראינו לדעת התוס' שמכשירי המצווה שלא היה ניתן לעשותם מער"ש נחשבים כגוף המצווה. בסוגיית טומאה דחוייה או הותרה בציבור למדנו שישנה סברא לחלק בדרשות הפוסקים בין מקום בו צפוי צורך בהיתר למקום בו אין וודאות לצורך בהיתר (טומאה ופיקוח נפש), שבמקום בו צפוי צורך להיתר נתיר בו כדי צורכו.

אם כן, התורה התירה והדריכה להילחם, אך במקביל לא לעקור את צביונה של השבת לחלוטין ומשכך, לענ"ד, כל מלאכה, אף שנצרכת ללחימה, שניתן לעשותה מער"ש - יש לעשותה אז. אולם במידה ואין הדבר מתאפשר מותר לעשותה בשבת. במידה והתרשלו ולא הכינו הנצרך לשבת, כאשר יש לנצרך חשיבות מבצעית לקרב, כדוגמת אימון הגובל בפיקוח נפש, יש להתיר לבצעו אף בשבת מדין פיקוח נפש או מדין 'עד רדתה' המגדיר את שלב האימון עם המלחמה וכדו' כחטיבה אחת. אומנם וודאי שלכתחילה יש לדאוג להתאמן לפני כשאפשר, כדי שלא לעקור את צביונה של השבת.

58 ריב"ש, פשטות הרמב"ם, הרב גורן.

59 רדב"ז, הרב נריה.

60 פמ"ג וב"י.